

De bevrijding van Breda door de Eerste Poolse Pantserdivisie

Beeldvorming en groeps cultuur

In de Tweede Wereldoorlog streed de Eerste Poolse Pantserdivisie aan Geallieerde zijde. De divisie bevrijdde de stad Breda in oktober 1944. Na de oorlog bleven ongeveer vierhonderd Poolse militairen in Breda of in de omgeving wonen. Dit artikel behandelt de vraag hoe de Poolse militairen hun strijd in West-Europa beleefden en welke rol de bevrijding van Breda in deze beleving heeft gespeeld.

Drs. V.W.M. van der Zee*

Poolse militairen vochten in de Tweede Wereldoorlog – al dan niet vrijwillig – zowel aan Sovjet- als aan Geallieerde zijde. Ongeveer honderdduizend Polen streden voor de Westerse Geallieerden, het dubbele aantal voor de Sovjet-Unie. Op 29 oktober 1944 bevrijdde de Eerste Poolse Pantserdivisie de stad Breda. Dit artikel analyseert hoe de Poolse militairen hun strijd in West-Europa beleefden en welke rol de bevrijding van Breda in deze beleving heeft gespeeld. Het woord beleven omschrijf ik daarbij als een combinatie van het fysieke en het morele beeld dat een individuele militair of een groep militairen van zichzelf heeft.¹ Het fysieke beeld is gericht op de militair die zich samen met andere militairen in het oorlogsgeweld bevindt: het draait om de alledaagsheid van de oorlog, het vechten en het front. Het morele beeld daarentegen is meer gericht op gedachten over het doel en het nut van de oorlog. Het draait hier bijvoorbeeld om de vragen waarom een militair zich verbonden voelt

met zijn land en waarom dat land oorlog voert.² De bevrijding van Breda is tot nu toe voornamelijk onderzocht vanuit militair-operationeel oogpunt. Dit onderzoek heeft een andere focus, waarin vooral culturele en sociale factoren aan bod komen. Om begrip te krijgen hoe een militair de oorlog beleefd heeft zijn culturele en sociale factoren namelijk onmisbaar. Daarnaast is het relevant te kijken naar de manier waarop de Poolse militairen en de inwoners van Breda met elkaar omgingen, omdat dit mede heeft bepaald hoe de veteranen terugkeken op hun strijd in het Westen, die voor de meeste Polen al in 1939 begon.

In dit artikel komt eerst de oprichting van de Eerste Poolse Pantserdivisie aan bod, daarna wordt gekeken naar beeldvorming en groeps cultuur. Het tweede gedeelte van het artikel gaat over de bevrijding van Breda en de periode na de bevrijding, toen de Poolse militairen overwinterden in de stad. Een deel van de militairen werd ingekwartierd bij Bredase gezinnen en de banden die in deze tijd ontstonden bleven ook na de oorlog bestaan. Daarom zal ook gekeken worden naar de periode na de oorlog en ten slotte zal de vraag beantwoord worden hoe de Poolse militairen hun strijd in West-Europa beleefd hebben.

* De auteur studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en militaire geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij bedankt de medewerkers van het Generaal Maczek Museum in Breda en de Poolse veteranen voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

1 J.S. van der Meulen, *De verbeelding van de soldaat. Moderne oorlog en klassieke militaire cultuur* (proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht, 1990) blz. 42.

2 Van der Meulen, *ibidem*.

De oorlog begint

In augustus 1939 sloten Duitsland en de Sovjet-Unie het Hitler-Stalin Pact, een niet-aanvalsverdrag dat er in voorzag dat de twee landen niet tegen elkaar ten strijde zouden trekken. Daarnaast besloten beide landen geen steun te verlenen aan een derde mogendheid wanneer die Duitsland of de Sovjet-Unie zou aanvallen. Berlijn en Moskou zouden elkaar raadplegen in kwesties van gemeenschappelijk belang en één van deze kwesties was Polen. Door de centrale ligging tussen Duitsland en de Sovjet-Unie was het grondgebied van Polen voor beide een gewenste prooi. Op 1 september 1939 vielen de Duitsers Polen binnen, op 17 september volgden de Sovjet-troepen. De militairen van het Poolse leger werden gevangen genomen en de aandacht van de Sovjet-troepen ging daarbij voornamelijk uit naar de personen die zij als hun klassenvijand beschouwden, namelijk de officieren. In april 1943 ontdekten de Duitsers bij Katyn een aantal massagraven met daarin de lichamen van ruim vierduizend Poolse officieren, die daar door Sovjet-troepen waren omgebracht. Naast Poolse officieren verdwenen ook leden van de rechterlijke macht, politiefunctionarissen, geestelijken, fabriekseigenaren, grondbezitters, directeuren, handelaren, vakbondsleden, onderwijzers en artsen. Polen verdween als staat van de landkaart en het grondgebied werd, conform een geheim protocol van het Hitler-Stalin Pact, verdeeld tussen Duitsland en de Sovjet-Unie.

Een deel van de door het Sovjet-leger gevangen genomen Poolse militairen wist te ontsnappen. Na vaak lange omzwervingen en via allerlei routes bereikten zij West-Europa. In totaal zouden zich aan de zijde van de Westerse Geallieerden 115.000 Poolse militairen verzamelen, van wie er ongeveer 80.000 inzetbaar waren. Uit deze groep werden onder meer het Tweede Poolse legerkorps³ en de Eerste Poolse Pantser-

FOTO STADSARCHIEF BREDA

Generaal Maczek, commandant van de Eerste Poolse Pantserdivisie

divisie geformeerd, evenals de Eerste Poolse Onafhankelijke Parachutistenbrigade en groepen ter aanvulling van de Britse luchtmacht. De Tiende Gemotoriseerde Cavaleriebrigade was één van de groepen die naar West-Europa ging. Deze brigade was één van de modernste onderdelen van het Poolse leger en stond onder leiding van kolonel S.W. Maczek. In West-Europa zou deze brigade de basis vormen voor de nieuw op te richten Eerste Poolse Pantserdivisie.⁴

Strijden in West-Europa

Er zijn verschillende redenen waarom Polen naar West-Europa uitweken. Het was zeker niet vanzelfsprekend, want er zijn veel voorbeelden van landen waar de bevolking in bezet gebied ofwel afwachtend reageerde, of vanuit de plaats zelf probeerde actie te ondernemen. In Polen verlieten zowel militairen als burgers hun land om elders de strijd aan te gaan. Zij wilden tegen Duitsland vechten in de hoop dat de Geallieerden zouden winnen en Polen bevrijd zou worden. De Polen die uitweken naar West-Europa waren derhalve niet gedreven door kameraadschap of heldhaftigheid. Naarmate de tijd vor-

³ Het Tweede Poolse legerkorps stond onder leiding van luitenant-generaal W. Anders en bestond uit ongeveer 60.000 tot 70.000 militairen. Het korps streed onder andere bij Monte Cassino in 1944.

⁴ F. Ruczynski, 'Het aandeel van de Poolse strijdkrachten in de bevrijding van Nederland', in: *Het aandeel van de Polen in de bevrijding van Nederland*, uitgave van de Ambassade van Polen (Den Haag, 2004) blz. 13.

derde en de Polen langer van huis waren, zou de onderlinge kameraadschap wel aan belang winnen. Daarbij is het noodzakelijk te bedenken dat de achtergronden van de militairen in de Eerste Poolse Pantserdivisie grote verschillen vertoonden. Niet alleen afkomst en taal – sommige Polen woonden bijvoorbeeld al jaren in Frankrijk – maar ook ervaring en opleidingsniveau liepen sterk uiteen. Sommige Polen waren al jaren militair, anderen hadden enige ervaring opgedaan toen hun land in 1939 werd binnengevallen. Weer anderen hadden helemaal geen ervaring met oorlog.

Kolonel Maczek, inmiddels bevorderd tot generaal, zag zich voor de taak gesteld van al deze groepen met volstrekt diverse achtergronden een echte eenheid te maken. Fricties en animositeit deden zich voor en met name tussen de verschillende legeronderdelen gold ‘onbekend maakt onbemind’. Maczek bedacht een soort ruilsysteem, waarbij hij infanterie-officieren tijdelijk bij de cavalerie plaatste en vice versa, zodat zij elkaar zouden leren kennen. Dat deze proef slaagde bleek wel uit het feit dat veel officieren na hun tijdelijke plaatsing niet meer terug wilden naar hun oorspronkelijke onderdeel.⁵ Het was één van Maczeks pogingen een esprit de corps-gevoel te smeden voor de gehele Eerste Poolse Pantserdivisie.

Training van de divisie

De Eerste Poolse Pantserdivisie kreeg in Groot-Brittannië moderne wapens en tanks en het personeel werd er opgeleid. Het tankpersoneel ging naar Dorset, waar de Britten al jarenlang hun tankbemanningen trainden. De taal wierp de nodige barrières op, want de meeste Polen spraken nauwelijks tot geen Engels. Toch wisten de Poolse militairen zich de nodige kennis eigen te maken. Volgens één van de Poolse veteranen waren de Poolse militairen zelfs de best opgeleide tankbemanningen. Het grootste verschil tussen de Poolse en Britse militairen lag volgens hem in het feit dat de Polen alle verschillende functies konden uitoefenen, terwijl de Britten de taken verdeelden. Het voordeel van het Poolse systeem was dat de bemanningsleden elkaar op elk moment konden vervangen.⁶ Voor sommige militairen liet de

korte tijd tussen hun aanmelding en de eerste inzet van de divisie weinig ruimte voor een uitgebreide opleiding. Zij leerden aan het front de capaciteiten van hun tanks pas goed kennen en hadden, zoals één van de veteranen vertelde, weinig ervaring met het fenomeen oorlog:

‘Op het einde van de opleiding kregen we ’n soort ‘generale repetitie’. Er werd met scherpe munitie over ons heen geschoten, dus we moesten goed laag over de grond kruipen om niet geraakt te worden. Nadat ik daar voor de eerste keer de kogels over me heen had horen fluiten, was ik blijkbaar ook meteen klaar voor de strijd. De opleiding was daarmee ten einde.’⁷

De Zak van Falaise

Na een periode van training begonnen de 13.872 mannen van de Eerste Poolse Pantserdivisie in augustus 1944 ‘met een zeker enthousiasme’⁸ aan een lange veldtocht.⁹ ‘Een zeker enthousiasme’, omdat de strijd nu eindelijk

Generaal Maczek maakte van zijn divisie, waarvan de leden volstrekt diverse achtergronden hadden, een echte eenheid

echt zou beginnen, omdat er eindelijk een kans was iets te doen tegen het Duitse leger.¹⁰ De omvang van de divisie zou oplopen tot ruim 16.000 man, van wie 885 officieren en 15.210 manschappen. De veldtocht begon in Normandië, waar de Polen een bijdrage leverden aan het Geallieerde optreden bij het sluiten van de Zak van Falaise, een omvatting van de Duitse troepen. De Poolse en Canadese militairen aan de noordflank van de zak waren betrekkelijk

5 S. Maczek, *Avec mes blindes: Pologne, France, Belgique, Hollande, Allemagne* (vertaling van *Od podwoły do czolga, wspomnienia wojenne 1918-1945*) (Parijs, Presses de la Cité, 1967) blz. 165.

6 P. de Leeuw, ‘Een bescheiden bevrijder, Wladyslaw Figlarek’ in: *De Stem*, 13 juli 1994.

7 J. Jespers, *Levensbeschrijving van de heer Alfons Raichert* (Breda, 2001) blz. 35.

8 Jespers, idem, blz. 41.

9 J. van Alphen, *Breda bevrijd, oktober 1944* (Breda, Generaal Maczek Museum, 1994) blz. 1.

10 Jespers, *Levensbeschrijving van de heer Alfons Raichert*, blz. 36 en 41; Interview met A. Raichert, te raadplegen via: V.W.M. van der Zee, *Voor uw en onze vrijheid – Hoe de Poolse militairen de strijd in West-Europa en specifiek de bevrijding van Breda beleefden* (masterscriptie, Universiteit van Amsterdam, 2009) bijlage, 3.

onervaren en boekten weinig vooruitgang. De Britse veldmaarschalk Montgomery stuurde echter geen versterkingen, maar liet de troepen aanmodderen.¹¹ De Zak van Falaise resulteerde in grote verliezen – ongeveer 50.000 krijgsgevangenen en 10.000 doden – aan Duitse zijde.¹² Ook op materieel vlak werd het Duitse leger zwaar getroffen, want het moest vrijwel alle artillerie, tanks en vrachtwagens op het slagveld achterlaten. Maar doordat de lus niet helemaal dicht was geweest, hadden ongeveer 40.000 Duitse militairen weten te ontkomen.

FOTO STADSARCHIEF BREDA

Poolse officieren en manschappen zagen een onderscheid tussen hun eigen optreden en dat van de overige Geallieerden

De Geallieerde commandanten generaal Eisenhower en Montgomery zetten hun strijd tegen het Duitse leger voort, maar verschilden van mening hoe de Geallieerde troepen naar Duitsland moesten trekken. Montgomery wilde een snelle opmars naar de Noord-Duitse Laagvlakte via België en Nederland, Eisenhower pleitte daarentegen voor een brede opmars richting Berlijn, waarbij steeds eerst de eigen terreinwinst zou worden geconsolideerd. Eisenhower besloot tot een compromis, waarbij één van de

drie legergroepen Montgomery's plan zou uitvoeren, terwijl de twee andere legergroepen de Duitse troepen over de gehele breedte van het front zouden aanvallen.¹³

De Geallieerde commandanten

Eisenhower en Montgomery dachten niet alleen verschillend over de te volgen strategie, maar hadden ook ieder hun eigen manier van leidinggeven. In het voorjaar van 1944 werd aangekondigd dat de Eerste Poolse Pantserdivisie bezoek zou krijgen van generaal Grouse. Maczek haalde hem op van het station en zag tot zijn verbazing dat het Eisenhower was, die bewust een andere naam had opgegeven omdat hij geen van tevoren in elkaar gedraaid verhaal wilde horen. Maczek en zijn officieren en manschappen waren enthousiast over Eisenhower, Maczek schreef later in zijn memoires dat Eisenhower de harten van de Poolse militairen wist te veroveren.¹⁴ Eisenhower had een ongedwongen houding en gebruikte eenvoudig taalgebruik om zich uit te drukken.

Volgens Maczek viel de zeer sympathieke houding van Eisenhower extra op door het contrast met Montgomery, die de Poolse troepen een maand eerder had bezocht. Wat de Poolse militairen verbaasde was dat Montgomery geen militair tenue droeg en – zogenaamd of echt? – niet wist welke taal de Polen in hun vaderland eigenlijk spraken, 'Duits of Russisch?'.¹⁵ Montgomery had kritiek geuit op het optreden van de Polen en Canadezen bij Falaise. Hij had echter zelf een verkeerde inschatting van de situatie gemaakt en de kans op succes te groot geacht. Zowel de Poolse als de Canadese troepen waren onervaren, bij de Polen kwamen daar nog problemen met de Engelse taal bij. Achteraf was Montgomery van mening dat de Polen hun opdracht niet goed hadden uitgevoerd en hij gaf de Canadese generaal Crerar opdracht de Polen 'een trap onder hun achterste te geven', zodat zij het de volgende keer beter zouden doen.¹⁶

Na Falaise trok de Eerste Poolse Pantserdivisie naar Noord-Frankrijk en verschillende plaatsen in België werden door de divisie bevrijd. Bij de bevrijding van Breda was het optreden van de

11 J.M. Didden en M. Swarts, *Brabant bevrijd* (Hulst, Van Geyt Productions, 1993) blz. 14.

12 C. P.M. Klep en B. Schoenmaker (red.), *De bevrijding van Nederland 1944-1945. Oorlog op de flank* (Den Haag, Sdu Uitgeverij, 1995) blz. 44, 47.

13 Idem, blz. 52.

14 Maczek, *Avec mes blindes*, blz. 165-166.

15 Idem, blz. 175-176.

16 P.D. Dickson, *A Thoroughly Canadian General – A Biography of General H.D.G. Crerar* (Toronto, University of Toronto Press, 2007) blz. 313.

divisie van een nevenaantal uitgegroeid tot hoofdaanval.¹⁷ Bij de Geallieerde commandanten, ook bij Montgomery, oogstten de Poolse militairen daarmee lof. Crerar sprak na de bevrijding van Breda uiterst positief over de militairen van de Eerste Poolse Pantserdivisie:

'No other Allied Commander had better soldiers than I, as I had under my command the Polish soldiers. They performed every combat task entrusted to them. The Poles represent the highest level of military value'.¹⁸

Beeldvorming

De Poolse veteranen die ik heb geïnterviewd gaven aan dat zij beter met de Canadezen konden samenwerken dan met de Britten. Dit zouden zij nu zo kunnen zien door de wraage nasmaak die de kritiek van Montgomery bij hen heeft achtergelaten. Daarnaast zouden verschillen in de manier van optreden tussen de diverse nationaliteiten een rol gespeeld kunnen hebben. De Polen zagen zelf namelijk een onderscheid tussen hun eigen manier van optreden en dat van de overige Geallieerden. Volgens de veteranen van de Eerste Poolse Pantserdivisie kwamen de verschillen tussen de nationaliteiten vooral voort uit een combinatie van mentaliteit, opvoeding en opleiding. De Canadezen hadden betrekkelijk weinig ervaring met oorlogvoeren. Het Poolse optreden was, meer dan het Britse, gericht op snelheid, de militairen wilden immers zo snel mogelijk hun vaderland bevrijden. De Polen hadden geleerd te werken met de middelen die beschikbaar waren, terwijl de Britten minder haast hadden en eerder bereid waren te wachten op ontbrekende onderdelen.¹⁹

Ondanks de verschillen verliep de samenwerking tussen de diverse nationaliteiten doorgaans soepel. Er was oprecht onderling respect en de onderlinge rivaliteit was doorgaans niet groter dan die tussen de verschillende krijgsmacht-delen of regimenten. Frontsoldaten vervloekten regelmatig de niet-frontsoldaten die veel minder risico liepen en meer luxe hadden. Van

welke nationaliteit die soldaten waren maakte daarbij niet zo veel uit.²⁰

Beeld van de vijand

Aangezien Polen van twee kanten was binnengevallen, hadden de Poolse militairen twee tegenstanders, namelijk Duitsland en de Sovjet-Unie. In West-Europa kregen zij te maken met het Duitse leger. Wanneer de Poolse veteranen over het Duitse leger in het algemeen spraken, valt op dat zij vooral ontzag hadden voor de professionaliteit van die militairen. De Duitse

BEELDBANK WO2 - NEDERLANDS INSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

De Duitsers konden als individuele Wehrmacht-soldaten op het ontzag van de Polen rekenen

discipline, de technologische kwaliteiten, de camouflagetechnieken, de terreinkennis en het improvisatievermogen golden als sterke punten.²¹ Het Duitse leger is echter een breed begrip en de Poolse militairen maakten in hun beeldvorming onderscheid tussen verschillende groepen. De groep waartegen zij de grootste aversie hadden was ongetwijfeld de SS, die gekenmerkt werd door een hoge gevechtsbereidheid en fanatiek optreden. Volgens de Poolse veteranen waren de meeste dingen die niet door de beugel konden toe te schrijven

17 S. Maczek, 'De bevrijding van Breda - oktober 1944', in: *De Oranjeboom* XII (1959) blz. 159.

18 W. Biegański, *Poles in the battle of Western Europe* (Warschau 1971) blz. 61.

19 Interview met de heer W. Kohutnicki, te raadplegen via: Van der Zee, *Voor uw en onze vrijheid*, bijlage, blz. 19.

20 Klep en Schoenmaker, *De bevrijding van Nederland*, blz. 327-328.

21 Ibidem.

aan de SS en niet aan de ‘gewonere’ Wehrmacht-soldaten.²²

Het grootste verschil dat waarneembaar is in het beeld van de vijand, is dat tussen een individuele soldaat en een hele groep. Er was wel haat tegen dé Duitsers en hun nazi-leer, maar niet tegen individuele militairen. Poolse militairen konden het te doen hebben met Duitsers die naar de strafcompagnie werden gestuurd

Poolse militairen ontwikkelden een algeheel en een individueel beeld van de vijand

of die werden afgevoerd als krijgsgevangene.²³ Omgekeerd gold dit net zo goed, want ook de Duitsers hadden op persoonlijk vlak wel eens te doen met de Poolse militairen. Voor de meeste Geallieerde militairen was een Wehrmacht-soldaat iemand die in de eerste plaats orders opvolgde en nauwelijks verantwoordelijk kon worden gehouden voor de oorlog. Het verloop van de strijd en orders van bovenaf lieten meestal geen wederzijdse contacten of wapenstilstanden toe.²⁴

Op individueel niveau leefden er gevoelens van medemenselijkheid en respect, maar de behandeling van grote groepen militairen liet aan beide zijden van het front veel te wensen over. Deze excessen zouden kunnen zijn voortgekomen uit het gegeven dat een grote groep anoniemer is, het is ‘wij’ tegen ‘hen’. Maar waar de Poolse en Duitse militairen zichzelf in de beeldvorming tegenover elkaar zagen staan, stonden ze in wezen ook naast elkaar. De militairen vertoonden namelijk veel overeenkomsten en maakten allemaal deel uit van een militaire groepscultuur.

Militaire groepscultuur

Bij militaire groepscultuur wordt in eerste instantie vaak gedacht aan kameraadschap die in de groep heerst. Deze kameraadschap ervaren de militairen als bijzonder en veteranen zijn van mening dat specifiek in hun eenheid een sterk gevoel van kameraadschap bestond. Deze kameraadschap bestond zeker, maar was niet specifiek voorbehouden aan enkele eenheden: zij is terug te zien in verschillende legers van verschillende landen. Kameraadschap is dus niet voorbehouden aan een specifieke eenheid, maar is onderdeel van een militaire cultuur.

Waar een militaire groepscultuur eigenlijk vooral om draait is het ‘menselijke’ aspect. Dit menselijke aspect wordt volgens veldmaarschalk Lord Wavell onder meer beïnvloed door ‘*the actualities of war*’ – *the effects of tiredness, hunger, fear, lack of sleep, weather...* *The principles of strategy and tactics, and the logistics of war are really absurdly simple: it is the actualities that make war so complicated and so difficult*.²⁵

Om het gedrag en de gevoelens van een militair aan het front te kunnen begrijpen, is het dus van belang te kijken naar de omstandigheden, de *actualities*. De omstandigheden werden in de eerste plaats bepaald door fysieke ongemakken, die zoveel aandacht vergden dat men in feite niet toe kwam aan het vormen van een moreel oordeel over het doel van de oorlog. Hogere, abstractere idealen leken amper van invloed te zijn geweest.²⁶ Voor het overgrote deel van de soldaten was vechten in de eerste plaats *a job that had to be done*. De wereld van de infanterist was aan het front voor het grootste deel van de tijd beperkt tot het niveau van groep, peloton of compagnie.²⁷

Niet alleen bij de Geallieerde militairen waren de kameraadschap, het vechten en de actualities de dagelijkse realiteit. Een voormalig SS'er noemde de jaren bij de SS om vergelijkbare redenen de mooiste van zijn leven, de kameraadschap die hij daar had gekend, zou hij nooit vergeten. Verschillende oud-SS'ers gaven zaken die tot een militaire cultuur behoren op als reden voor hun vrijwillige toetreding tot

22 Interview met W. Kohutnicki, te raadplegen via: Van der Zee, *Voor uw en onze vrijheid*, bijlage, blz. 20.

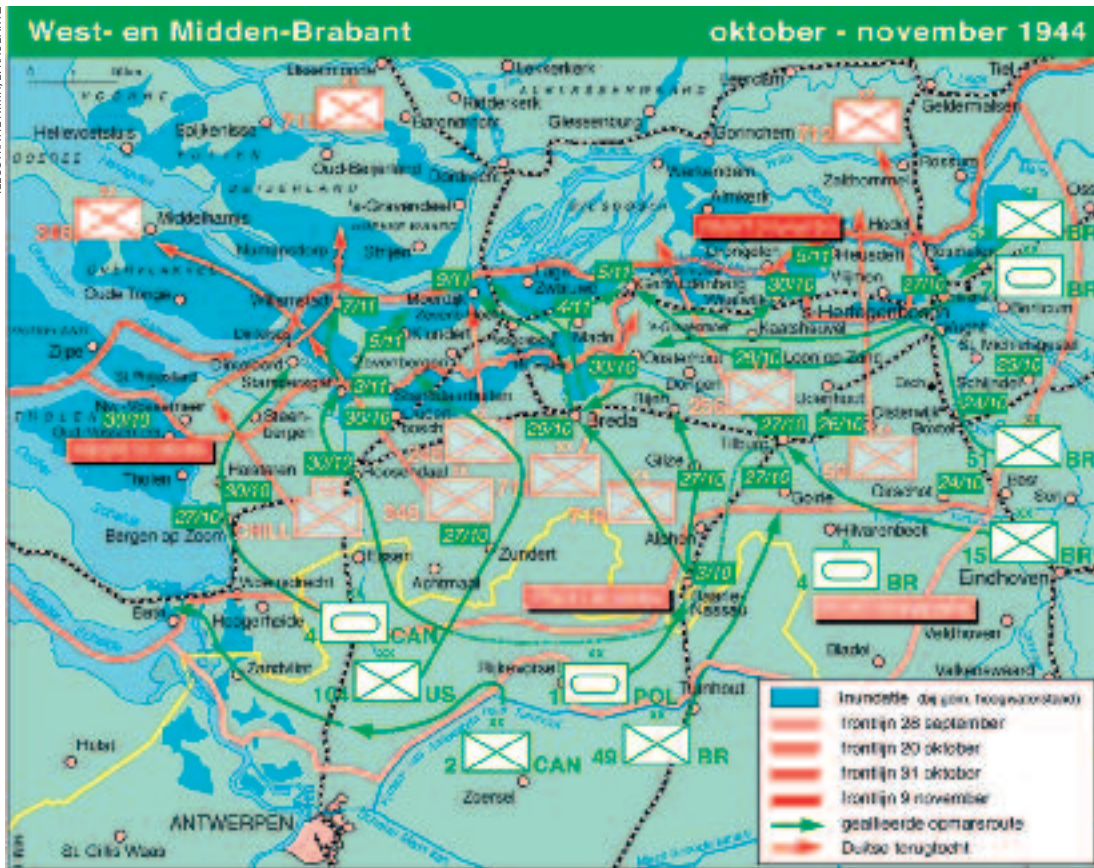
23 Jespers, *Levensbeschrijving van Raichert*, blz. 17; G. van Herpen, ‘Met Wladyslaw Cuber praten over wat anders’ in: *De Stem*, 5 maart 1983.

24 Klep en Schoenmaker, *De bevrijding van Nederland*, blz. 328.

25 Uitspraak van veldmaarschalk Lord Wavell, in: R. Holmes, *Acts of War. The Behavior of Men in Battle* (Londen, The Free Press, 2004) blz. 7.

26 Klep en Schoenmaker, *De bevrijding van Nederland*, blz. 325-326.

27 Idem, blz. 328.

De Poolse Eerste Pantserdivisie in de Geallieerde opmars, najaar 1944

de SS. Onder meer de spanning van het onbekende, de drang naar avontuur, de aantrekkingskracht van een elitekorps en het gevoel er bij te willen zijn dreven hen naar de SS.²⁸ Een andere oud-SS'er verbaasde zich erover hoe moeilijk hij een eenmaal ingeslagen weg kon verlaten. Volgens hem lieten de meeste militairen het allemaal maar gewoon over zich heen komen. Doordat ze een tijd bij elkaar waren, waren er kameraadschappelijke banden gesmeed en daarbij waren de banden met de eigen familie losser geworden.²⁹ Deze gevoelens zijn zowel bij de Duitse als bij de Poolse militairen terug te vinden. Niemand had aan het front nog (veel) contact met zijn familie, dus was iedereen aangewezen op zijn medestrijders. De onderlinge kameraadschap werd zodoende een hoog goed. Samen maakten de militairen de ellende door, dus moesten ze ook samen het einde zien te halen.

De opmars naar Breda

De Eerste Poolse Pantserdivisie verplaatste zich begin oktober 1944 van Zeeuws-Vlaanderen via de Noord-Brabantse grens naar Breda, waar een voorlopig einde aan de opmars zou komen. Van 6 tot 26 oktober werden er voor de divisie, die zich toen in België bevond, tijdelijk geen acties gepland. Tijdens de laatste actie was gebleken dat de aanvoer van voorraden stokte. Er kwam steeds minder benzine en munitie, omdat de aanvoerlijnen vanuit Normandië te lang waren geworden. De Eerste Poolse Pantserdivisie hield het veroverde gebied bezet en moest noodgedwongen een rustperiode inlassen.³⁰ Ondanks de slechte weersomstandigheden en de ver-

28 W. Roland, *Niets dan de waarheid* (Den Haag, 1975) blz. 16, 22 en 24.

29 Roland, *Niets dan de waarheid*, blz. 16.

30 Van Alphen, *Breda bevrijd*, blz. 2.

moeiende dienstvervulling aan de fronten, was de divisie in deze periode in staat het materieel voor zo goed mogelijk te repareren. Tevens konden de troepen enigszins aangevuld worden. Het tekort aan tankbemanningen betekende dat nog maar tweederde deel van het normale aantal manschappen beschikbaar was, terwijl de bezetting bij de infanterie-

terie. Generaal Maczek wilde de stad sparen en besloot daarom geen gebruik te maken van zware artillerie. De derde infanteriebrigade zou zich via het zuiden op het centrale deel van de stad richten, terwijl de pantsertroepen met hun tanks de noordflank zouden beschermen. Het Duitse leger ging over tot een tegenaanval om te voorkomen dat de Polen hun terugweg af zouden snijden.³⁴

Door de *actualities* van de oorlog werd de onderlinge kameraadschap onder de Polen een hoog goed

compagnieën op dat moment zelfs nog maar 60 procent was.³¹ Het logistieke probleem kon worden opgelost door de haven van Antwerpen in gebruik te nemen, maar de Schelde en een groot deel van Noord-Brabant werden nog door het Duitse leger bezet. Eind oktober begon een aantal Geallieerde divisies vanuit het Nederlands-Belgische grensgebied tegelijkertijd aan een opmars in noordelijke richting om het Duitse leger voor zich uit te drijven.³²

De bevrijding van Breda

De Eerste Poolse Pantserdivisie kreeg op 26 oktober de opdracht de vijand bij Oosterhout tegen te houden, zodat het Duitse leger geen kans zou krijgen zich te hergroeperen. Deze opdracht voerden de Polen uit in het kader van de operatie die tot doel had de Duitsers uit Noord-Brabant te verdrijven. De Britten, Canadezen en Amerikanen waren minder snel opgetrokken dan de Polen en zodoende groeide de taak van de Poolse militairen uit van een hulp- tot een hoofdactie, namelijk de opmars naar het Hollands Diep om daar het Duitse leger de terugtocht af te snijden. Om door te dringen tot het Hollands Diep was het noodzakelijk eerst Breda te bevrijden.³³ Omdat tanks weinig uit konden richten tussen de huizen in de stad, was de grootste rol bij de bevrijding van Breda weggelegd voor de infan-

Na enig oponthoud als gevolg van verwoeste infrastructuur en Duitse tegenstand, bevrijdden de Poolse militairen op 29 oktober eerst de zuidoosthoek van Breda en later het centrum van de stad. Een dag eerder hadden de Polen vijf Duitse officieren en 276 manschappen gevangen genomen en twee tanks en ander materieel buitgemaakt. In totaal zouden tijdens 'Operatie Breda' 53 Duitse officieren en 2892 manschappen gevangen genomen worden. Ook aan Poolse zijde waren verliezen te betreuren, want 69 officieren en 876 manschappen waren niet langer inzetbaar.³⁵

Feest in de stad

Op 29 oktober was de stad van de Duitse bezetting bevrijd. Poolse militairen hadden het grootste aandeel in de bevrijding gehad, maar ook Canadezen en Britten waren in Breda geweest. De Poolse militairen hadden de stad gespaard, er was betrekkelijk weinig verwoest. De bevolking begroette haar bevrijders dan ook met grote vreugde en enthousiasme:

*'Meisjes en vrouwen sprongen op de tanks, soldaten werden omhelsd, bloemen werden aangebracht, handen toegestoken. Al heel gauw werden ook handen gevuld. Cigaretten werden bij volle dozen uitgereikt of leeggeschud. De jeugd werd verblijd met chocolade. De druk van zoovele dagen oorlog en bezetting werd afgeschud en de vreugde luid uitgejubeld. (...) En wat zagen die soldaten in hun keurige overalls er prachtig uit. Met zulk materiaal leek oorlogvoeren geen kunst!? De bewondering van velen ging al gauw over in het bestormen van de bevrijders om cigaretten. (...) De jacht op handteekeningen was daarnaast een tweede hobby van onze stadgenooten.'*³⁶

31 Maczek, 'De bevrijding van Breda', blz. 158.

32 Van Alphen, *Breda bevrijd*, blz. 3.

33 Maczek, 'De bevrijding van Breda', blz. 158-159.

34 Didden, *Brabant bevrijd*, blz. 229.

35 Maczek, 'De bevrijding van Breda', blz. 164.

36 A. Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding 28-30 oktober 1944* (Breda, 1947) blz. 128.

Een inwoner verklaarde dat iedereen werd aangestoken door de roes van de bevrijding. Volgens Maczek deden de Nederlandse hartelijkheid en gastvrijheid de schaduwzijden van de oorlog verbleken. Hij was van mening dat de stad Breda op een niet te beschrijven manier haar eerste ogenblikken van vrijheid beleefde, de straten stonden vol met feestende mensen.³⁷ De Bredanaars hingen afbeeldingen van de Poolse vlag en woorden van dank op hun huizen. De Poolse militairen waren verbaasd dat zij in Breda in hun eigen taal werden begroet. Een Poolse oorlogscorrespondent schreef dat de Polen in Breda op zeer enthousiaste wijze werden ontvangen, met 'Nederlandsche en Poolsche vlaggen, het aanbieden van dranken en... kussen'.³⁸

Inkwartiering in Breda

Door de snelle verplaatsing van de Geallieerde troepen werd Breda in de winter van 1944-45 aangewezen als garnizoensstad. De Geallieerden zouden tijdelijk verblijven in kazernes, scholen, andere grote gebouwen en particuliere woningen. De inwoners van Breda werd gevraagd huisvesting te verlenen aan de militairen en het administratief en geneeskundig personeel. Er hoefde dit keer – in tegenstelling tot enkele jaren eerder toen de Duitse militairen onderdak hadden gezocht – geen dwang uitgeoefend te worden. Het gastvrije onthaal van de Poolse militairen in Breda zal in sommige gevallen zijn ingegeven door de hoop om van de levensmiddelen en rantsoenen van de militairen te kunnen profiteren. Doorgaans werden de militairen echter in de Bredase gezinnen opgenomen uit dankbaarheid voor de bevrijding, want op deze manier konden de Bredanaars iets terug doen voor hun bevrijders.

Na lang onderweg te zijn geweest, was Breda de eerste plaats waar de Poolse militairen langere tijd verbleven. De militairen vertoefden na een zware frontdienst dan ook graag in een normale, huiselijke sfeer. Veteraan Chmielowski was van mening dat de Poolse militairen, die ingekwartierd werden bij gezinnen in Breda, daar beschouwd werden als eigen gezinsleden. Volgens hem werden er toen veel vrienden

FOTO STADSARCHIEF BREDA

Menig Poolse soldaat sloot in Breda vriendschappen voor het leven of vestigde zich na de oorlog in de stad

voor het leven gemaakt.³⁹ De banden die in die tijd ontstonden bleven lange tijd bestaan, zelfs tot ver na de oorlog. Het verblijf in Breda werd voor de Poolse militairen een mooie tijd:

'The stay in Breda was one long period of receptions and pleasure. The gratitude and hospitality of the Dutch surprised the Polish soldiers, who did not expect such joyful enthusiasm from what they regarded rather as a cold nation. (...) At each step warm friendship, nearly love, was shown, as victorious troops were treated in their own county'.⁴⁰

De gastvrijheid van de bevolking was niet specifiek voorbehouden aan Breda, ook in andere steden was de ontvangst van de Geallieerde militairen enthousiast geweest. Toch zien zowel de Bredanaars als de Polen *hun* gezamenlijke band als bijzonder. Deze band moet ontstaan zijn in de winter die de Poolse militairen doorbrachten in Breda. Wat gebeurde er die winter in de stad?

37 Maczek, 'De bevrijding van Breda', blz. 162.

38 M.M. Feldhuzen, 'Hoe de Polen Breda bevrijdden' in: *Vrij Nederland*, 11 november 1994.

39 G. Martens, *Voor uw en onze vrijheid. De Poolse bevrijders* (Breda, 2005)

40 J. Malewicz, *Een geschiedenis van de Poolse gemeenschap in Nederland gedurende de 20ste eeuw* (Groningen, 2001) 53. Oorspronkelijk in: J. Garlinski, *Poland in the Second World War* (Londen, 1987) blz. 301.

De winter in Breda

De eerste dagen nadat de stad bevrijd was, werden allerlei feesten georganiseerd, bijvoorbeeld in de tuinen van Bredanaars. Maar ook in de periode die volgde was de behoefte aan uitgaan en vertier groot. Toneelvoorstellingen en concerten, maar vooral ook bioscopen werden druk

BEELDBANK WO2 – NEDERLANDS INSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

Bredase meisjes werden gewaarschuwd voorzichtig te zijn in de omgang met Geallieerde militairen

bezocht. Daarnaast ontstond er een ware ‘danswoede’, die onder meer de kerk heel wat zorgen baarde.⁴¹ De inkwartiering van Geallieerde militairen was geen probleem, maar de aanwezigheid van de vele jonge militairen leidde bij ouders en de autoriteiten tot grote bezorgdheid. Dochters werden door hun ouders in de gaten gehouden. Comités van lokale notabelen selecteerden de meisjes die naar dansavonden mochten, wat tot frustratie leidde bij de

Geallieerde militairen: de vrouwen die door de notabelen werden uitgekozen omschreven zij als ‘eighty, grandmothers or deformed’.⁴² Het grootste deel van de Polen was – evenals het grootste deel van de bevolking van Breda – rooms-katholiek. Vanuit de katholieke kerk werd benadrukt dat naast economische wederopbouw godsdienstig en moreel herstel nodig was. Vrouwen en meisjes dienden zich gepast te kleden en de omgang met mannen moest ingetogen zijn. De kerk vreesde moderne zaken als dansen en bioscoopbezoek en riep haar gelovigen op dit soort vermaak te mijden.

Meisje, pas op!

De zorgen over de omgang tussen de Bredase vrouwen en de buitenlandse militairen waren niet ongegrond. Verlovingen werden verbroken en er kwamen echtscheidingen en kinderverwaarlozing voor. Syfilis en gonorrhoe verspreidden zich. In 1939 waren er nog 93 gevallen van geslachtsziekte bekend geworden in Noord-Brabant, in 1945 waren dat er 2.324. De verkoop van boekjes om Engels te leren spreken verliep uitstekend. De Nederlandse jongens voelden zich dan ook tekort gedaan en zagen de populariteit van de buitenlandse militairen met lede ogen aan.⁴³

De Bredase vrouwen werden gewaarschuwd voor de gevaren die hun omgang met de Geallieerde soldaten met zich meebracht, bijvoorbeeld met striptekeningen en versjes:

*Dapp're jongens, fiere strijders,
Kwamen van heel ver naar hier.
Zij zijn toch onze bevrijders,
Gun hun dus ook wat plezier.
Maar zo menig Hollands meisje
Gooide dra haar eer op straat,
Voor een pakje cigarettens
Of een stukje chocolaad.*

*Maanden later leest men in de krant
Geboren plenty baby's, werk van d'overkant
De vader is er tussen uit
De moeder zit nu met de spruit
De Hollandse jongens roepen luid
k'Moet jou niet meer, ik kijk wel uit!*

*Meisje, look out for a baby!*⁴⁴

41 F. van der Heijden e.a., 'Breda na de bevrijding. Euforie, ontreddering en starheid ineen', in: *De Oranjeboom* XLVII (1994) blz. 158-159.

42 Klep en Schoenmaker, *De bevrijding van Nederland*, blz. 324.

43 Van der Heijden, 'Breda na de bevrijding', blz. 160-161.

44 De volledige teksten zijn te raadplegen via: Van der Zee, *Voor uw en onze vrijheid*, bijlage, blz. 24-26. De eerste acht regels zijn afkomstig uit: J. Sterkens, *Overzicht van de Tweede Wereldoorlog 9* (maart 1945), een schrift met een verzameling van tekstjes en krantenartikelen die de auteur heeft verzameld en ingeplakt. De laatste zeven regels zijn afkomstig uit: Van der Heijden, 'Breda na de bevrijding', blz. 161-162. Het versje is afkomstig van een striptekening, die tevens te vinden is in de collectie van het Generaal Maczek Museum.

In de teksten werd benadrukt dat het voor de meisjes van belang was hun eer te behouden. Ondertussen vonden meisjes en vrouwen die wegliepen van huis bij de militairen meermaals een gastvrij onthaal en een willig oor als prostituee. In Breda was na de oorlog wel sprake van een *baby boom*, maar die was niet zo zeer het gevolg van het contact tussen de Geallieerde militairen en de vrouwen in Breda, zoals de bovenstaande teksten doen vermoeden. De hogere geboortecijfers waren voornamelijk toe te schrijven aan het feit dat de Nederlandse mannen weer thuiskwamen en de toekomst er rooskleuriger uitzag.⁴⁵

De kerkelijke en wereldlijke autoriteiten waren erg bang geweest voor zedelijk verval en op het terrein van bijvoorbeeld geslachtsziektes was dit niet onterecht geweest. De vrees dat de militairen na het verlot zouden vertrekken en de Bredase vrouwen achter zouden laten bleek in sommige gevallen gegrond. Er waren echter ook militairen die na de oorlog wel terugkwamen naar Breda om hun toekomstige vrouw te bezoeken. Hoe verging het de Poolse militairen en de Bredase vrouwen na de oorlog?

Na de bevrijding van Breda

Na de bevrijding van Breda trokken de Poolse militairen in het voorjaar naar het noorden van Nederland. Inmiddels waren er banden ontstaan tussen de Poolse militairen en de inwoners van Breda. Sommige militairen schreven brieven naar de gezinnen waar ze ingekwartierd waren geweest of naar hun vriendin in Breda. Toen het einde van de oorlog naderde en de Conferentie van Jalta plaatsvond, werd langzaam aan duidelijk dat het einde van de oorlog de Polen wel eens niet zou kunnen brengen waar zij op gehoopt hadden. Zo schreef een Poolse militair op 8 juli 1945 aan zijn 'pleegouders' in Breda:

*'Wij hebben zo zwaar gevochten, zoveel kameraden moesten hun leven verliezen, het was allemaal vergeefs. We kunnen nog niet eens naar huis schrijven, om van een terugkeer naar Polen al helemaal niet te spreken. Waar moeten we in godsnaam naar toe, als we gedemobiliseerd worden?'*⁴⁶

De twijfel die deze Poolse militair uitte over de situatie na de oorlog zou terecht blijken. De Poolse militairen konden na de oorlog niet vrij terug gaan naar hun land, omdat de communisten daar de macht in handen hadden gekregen. De communisten maakten de Poolse militairen die in het Westen hadden gestreden zwart en onderwierpen hen in een aantal gevallen aan een geheim proces of een showproces, waarin zij terechtgesteld werden. Slechts vijftien procent van de militairen van de Pantserdivisie keerde terug naar Polen.⁴⁷

Vestiging in Breda

De militairen die niet terug wilden of konden, moesten bedenken waar zij een nieuw leven op gingen bouwen. Een deel van de militairen koos het land waar hun vriendin of verloofde

Door de jaren heen zijn de verhalen van Poolse veteranen naar elkaar toe gegroeid

woonde, dit kon bijvoorbeeld in Schotland of Engeland zijn, waar zij tijdens de oprichting van de Eerste Poolse Pantserdivisie hadden verbleven. Circa 400 militairen keerden in eerste instantie terug naar Breda, van wie er uiteindelijk ongeveer 250 in de stad zouden blijven. De overige 150 militairen kozen er later toch voor weer te vertrekken, bijvoorbeeld toen er meer duidelijkheid was over de situatie in Polen of hun relatie stukliep. Volgens veteraan Raichert werden er redelijk wat huwelijken ontbonden, maar dat leek hem logisch. In het begin, in de roes van de bevrijding, leek alles mooi en aardig, maar later kon dat – van beide zijden – toch veranderen.⁴⁸

Er waren ook gevallen waarin de Poolse militair niet welkom was in het gezin van de betreffende Bredase. Zo vertelde een Bredase het volgende:

45 Van der Heijden, 'Breda na de bevrijding', blz. 161.

46 T. Peeters, *50 Jaar Breda met een Pools stempel en hoe Vlaanderen daarbij een rol speelde* (Waalwijk, 1998) blz. 52.

47 www.vereniging-1epoolsepantserdivisie-nederland.nl, 'Historisch archief'.

48 Interview met A. Raichert, te raadplegen via: Van der Zee, *Voor uw en onze vrijheid*, bijlage, blz. 7.

*'Mijn eerste en enige liefde in mijn leven was één van onze bevrijders, een altijd vrolijk fluitende Pool. (...) De vader van mijn kind heeft mij nog kort voor de geboorte stiekem bezocht. Inderdaad stiekem, want hem was alle contact met mij verboden!'*⁴⁹

Ook voor de Polen die wel contact mochten houden met hun geliefde en die wel werden opgenomen in de Bredase gezinnen, brak geen gemakkelijke tijd aan. De Polen liepen die eerste periode in Nederland tegen de nodige problemen aan. Het vinden van een baan was lastig vanwege taalproblemen. Vanwege huisvestingsproblemen woonden veel Polen noodgedwongen bij hun vriendin en schoonouders in, wat in sommige gevallen de nodige problemen met zich mee bracht.

Na de oorlog

In de eerste maanden na de bevrijding was de waardering voor de bevrijders groot geweest, omdat de bevolking van Breda erg dankbaar was. Maar de Poolse militairen die na de oorlog terugkwamen naar Breda, kwamen soms van een koude kermis thuis. Zij gingen naar Breda omdat er geen vrij Polen was gekomen en deze teleurstelling overheerste de gevoelens van blijdschap omdat de oorlog ten einde was en de Geallieerden gewonnen hadden.⁵⁰

De Poolse bevrijders waren niet altijd welkom in de Bredase gezinnen en de gemeente Breda bemoeide zich niet veel met de Poolse veteranen waar het ging om werk of huisvesting. De Polen moesten zelf een bestaan op zien te bouwen in een land dat zij slecht kenden en waar zij de taal niet spraken. In de praktijk kregen de Poolse veteranen niet de fijnste banen – veel fabriekswerk – en moesten zij vaak jarenlang inwonen bij hun schoonfamilie. De gezelligheid die zij daar tijdens de oorlog zo hadden gewaardeerd omdat zij al jaren geen huiselijke situatie hadden meegemaakt, werd na de oorlog vanzelfsprekender en minder

FOTO STADSARCHIEF BREDA

bijzonder. De hartelijkheid van de Bredase gezinnen was tijdens de bevrijdingsroes groot geweest, maar toen de Poolse militairen definitief naar Nederland kwamen, bracht dat ook de nodige ergernissen met zich mee.

De Poolse militairen richtten zich in de eerste tijd dan ook veel tot elkaar, omdat zij elkaars problemen als geen ander begrepen. Er kwam in Breda een uitgebreid Pools verenigingsleven tot bloei, waar veel Polen een actieve rol in vervulden. Zo bleven de veteranen ook na de oorlog met elkaar in contact en dat maakt het doen van onderzoek enigszins lastig. De veteranen hebben namelijk jarenlang de tijd gehad om met elkaar te praten en hun verhalen zijn daarvoor naar elkaar 'toegegroeid'. Elke militair heeft een eigen beeld bij de geleverde strijd en wanneer hij van een medestrijder een verhaal hoort dat goed aansluit bij zijn eigen verhaal, dan bestaat de kans dat hij een aantal elementen van dat verhaal overneemt. Dit kan verklaard worden doordat militairen na afloop van de strijd vaak geen omvattend, consistent beeld hebben van wat er is gebeurd, maar alleen een aantal losse flarden zien.⁵¹ Om deze flarden aaneen te smeden tot een samenhangend, consistent beeld worden soms delen van de verhalen van andere militairen ingepast, het zogeheten *false memory syndrom*.

⁴⁹ Peeters, *50 Jaar Breda*, blz. 46.

⁵⁰ Interview met A. Raichert, te raadplegen via: Van der Zee, *Voor uw en onze vrijheid*, bijlage, blz. 7.

⁵¹ Holmes, *Acts of War*, blz. 154.

Poolse militairen, die hier Duitsers krijgsgevangen maken in Breda, hadden ieder hun eigen beeld bij het verloop van de strijd

Conclusie

Het is moeilijk een eenduidig antwoord te geven op de vraag hoe de Poolse militairen hun strijd in West-Europa hebben beleefd en welke rol de bevrijding van Breda in deze beleving heeft gespeeld. Er is in de verhalen van de veteranen wel een aantal overeenkomsten te zien, die verklaard kunnen worden door het bestaan van een militaire cultuur. De Poolse veteranen maakten deel uit van een militaire cultuur waarin het menselijke aspect een grote rol speelde. De onderlinge kameraadschap ontstond door de grote hoeveelheid tijd die de militairen samen doorbrachten en de mooie, maar ook de verschrikkelijke dingen die zij samen meemaakten. Doordat de meeste militairen al jaren (vrijwel) geen contact hadden met hun thuisfront – voor sommigen liep deze periode op tot wel zes jaar! – richtten zij zich tot elkaar. Na alle fysieke ongemakken aan het front en de verschrikkelijke dingen die zij daar meemaakten, leken de militairen zich in Breda voor het eerst weer thuis te voelen. Deel uitmaken van een normaal gezinsleven leek ineens heel bijzonder, omdat zij dat al zo lang niet meer hadden ervaren. De Poolse militairen werden in de Bredase gezinnen opgenomen als eigen familieleden en menigmaal ontstonden er relaties tussen de militairen en de meisjes in Breda.

Toen de Polen na de oorlog niet terugkonden naar hun eigen land, was het dus niet zo vreemd dat een deel van hen terugging naar Breda, de stad waar zij zulke fijne herinneringen aan hadden.

Toch bleek de situatie na de oorlog vaak tegen te vallen, de roes van de bevrijding was weg, de dagelijkse gang van zaken werd hervat en er moest gewerkt worden voor de wederopbouw van het land. De Poolse militairen vielen min of meer in een gat. Waar zij eerst binnengehaald waren als bevrijders, konden zij nu moeilijk aan werk en huisvesting komen. De normale gezinssituaties die zij zo gewaardeerd hadden, werden dagelijkse realiteit en verloren hun glans. Erkenning voor hun daden werd niet omgezet in hulp bij het vinden van een baan of huisvesting.

Toch zullen de gebeurtenissen na de oorlog niet de enige oorzaken van het wrange gevoel achteraf geweest zijn. De onderliggende reden heeft volgens mij betrekking op de militaire cultuur waar zij deel van uitmaakten. Zodra de strijd gestreden is, gebeurt het namelijk vaak dat pelotons uiteenvallen. Een aantal militairen houdt het militaire leven voor gezien, anderen worden overgeplaatst, sommigen gaan studeren en weer anderen blijven op hun oude plaats. Eén ding is echter zeker: in korte tijd ondergaat het peloton grote veranderingen. Na tijden met elkaar gestreden te hebben, waardoor iedereen elkaar door en door kent, kiest ieder zijn eigen weg. Het wrange gevoel onder de Polen komt daarom ook voort uit het gemis van de kameraden. Op individuele basis hielden zij nog wel contact met elkaar, maar de groep, het peloton of het eskadron, bestond niet meer zoals zij dat kenden. De Poolse militairen zochten ook na de oorlog hun heil bij elkaar, want tenslotte kon niemand hen zo goed begrijpen als hun kameraden die precies hetzelfde hadden meegemaakt. ■